

A processzuális jogfilozófiától a rendszerváltások pszichológiájáig

DOI: <https://doi.org/10.70510/mfsz.20352>

1979 novemberében (eredetileg a *Bibó emlékkönyv* számára) tanulmányt írtam *A hatalom humanizálása* címmel Bibó István 1945 előtti írásairól, amely a *Magyar Filozófiai Szemle*ben (Dénes 1980), majd *Az önrendelkezés érvényessége* című tanulmánykötetben (Dénes 1988. 305–340) látott napvilágot. Alábbi tanulmányomban Bibó István (azóta javarészt a Bibó István Szellemi Műhely keretében feldolgozott) életrajza és életműve áttekintésére vállalkozom.

I. A CSALÁD

Bibó István 1911. augusztus 7-én született Budapesten. Apai ágon sok nemzedékre visszamenően (feltehetően Erdélyből származó, majd Kiskunhalason megtelepült) mezővárosi református kisnemesi – „negyedik, ötödik vagy hatodik generáció óta latin iskolát végzett” – értelmiségi, anyai ágon (valószínűleg évszázadokkal korábban Elzászból betelepült francia vagy német) pesti katolikus tisztviselő-értelmiségi családból származott. Édesapja, (id.) Bibó István (Kecskemét, 1877 – Szeged, 1935) öntörvényű értelmiségi, köztisztviselő, a Szegedi Egyetemi Könyvtár igazgatója, édesanyja, Graul Irén (Budapest, 1889–1979) tolsztojánus, a világ jobbra tételében hívő, széles látókörű személyiség volt. Két gyerekük született: István (Budapest, 1911–1979) és Irén (Budapest, 1913–1971) (Péter 1999, Péntes 1999). Bibó István 1940-ben megnősült. Felesége, Ravasz Boriska, Ravasz László református püspök és Bartók Margit lánya, történelem – latin szakos középiskolai tanár, az iskola megszűntetéséig, 1952-ig a Baár-Madas Gimnázium tanára volt.¹ Egy fiuk (István, 1941) és két lányuk (Anna, 1945 és Boriska, 1949) született. Anna nyolcévesen meghalt.

¹ Ravasz László (Bánffyhunyad, 1882 – Budapest, 1975) református püspök. Ravasz Lászlóné, Bartók Margit (Nagyenyed, 1886 – Budapest, 1947). Bibó Istvánné, Ravasz Boriska (Kolozsvar, 1909 – Budapest, 1979) latin - történelem szakos középiskolai tanár. Bölcsész-doktori értekezése: Ravasz 1935. Vö. Bibó István 1995. 694–699, Tóth-Matolcsi László 2005, Hatos Pál 2016.

II. TANULMÁNYOK (SZEGED, BÉCS, GENF)

Bibó István ígéretes, nagytehetségű pályakezdőként a Szegedi Tudományegyetem jogfilozófia tanára, Horváth Barna tanítványa volt (1929–1933), nála dokto-rált (*Kényszer, jog, szabadság*. Szeged, 1935), majd habilitált (*A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma*. Szeged, 1940).² Horváth Barnától vette át a szinoptikus megköze-lítést, tények és értékek, valóság és norma, *Van* és *Legyen* elválasztásának, majd egymásra vonatkoztatásának módszerét, a jog társadalmi megalapozásául szolgáló objektivációs elméletet, s a processzuális jogfelfogást.³

Bibó István 1933–1934-ben állami ösztöndíjasként Bécsben folytatta tanulmányait, képezte tovább magát. A Collegium Hungaricum-ban lakott, a Bécsi Tudományegyetemen pedig Hans Kelsen, Robert Reininger, Heinrich Srbik, Erna Patzelt, Alfred Verdross és Adolf Merkl óráit vette fel.⁴

Hans Kelsen, a jogpozitivizmus rendszeralkotója *Reine Rechtslehre* című művét megjelenésekor, 1934-ben lefordította, tételeit pedig bírálta (Kelsen 1934, Bibó 1936, 1937, 1988). Hans Kelsen és Alfred Verdross nemzetközi jogi és jogfilozó-fiai nézetei közül Verdross természetjogi, erkölcsi elkötelezettségű álláspontja állt hozzá közelebb (miként mesteréhez, Horváth Barnához) (Verdross 2019).

1934–1935-ben Genfben, a Népszövetség (Nemzetek Szövetsége) posztgraduális intézetében, az *Institut Universitaire des Hautes Etudes Internationales*-ban folytatott tanulmányokat ösztöndíjasként. Hans Kelsen, Paul Guggenheim, Maurice Bourquin és Guglielmo Ferrero óráit látogatta és Bourquin szemináriu-mának a tagja volt.⁵

² Bibó 1986 I. 5–147, Bibó 2016–2020. 3. 95–193, 255–266.

³ Horváth Barna (Budapest, 1896 – New York, 1973) jogfilozófus, jogszociológus, egye-temi tanár, Bibó István szegedi jogfilozófus mestere. Horváth 1934. 126–172, Horváth 1937. 295–342, Horváth 1942. 395–460, Horváth 1943, Horváth 1971, Horváth 1995, Horváth 2006. Vö. Balog 2004. 14–57.; Kovács 2004. 41–70.; Zsidai 2008.

⁴ Kelsen, Hans (Prága, 1881 – Berkeley/CA, 1973) jogfilozófus, alkotmányjogász, alkot-mánybíró, a bécsi, a heidelbergi és a kölni egyetem, majd a genfi *Institut Universitaire des Hautes Etudes Internationales*, később a Harvard és a Kaliforniai Egyetem, Berkeley tanára volt. Kelsen, Hans 1934.

Guggenheim, Paul (Zürich, 1899 – Genf, 1977) svájci nemzetközi jogász, a genfi *Institut Universitaire des Hautes Etudes Internationales* tanára (1941–1969).

Reininger, Robert (Linz, 1869 – Bécs, 1955) filozófus, a bécsi egyetem tanára, Srbik, Hein-rich (Bécs, 1878 – Ehrwald, 1951) történész és politikus, bécsi egyetemi tanár. Patzelt, Erna (Bécs, 1894–1987) történész, bécsi egyetemi tanár.

Verdross, Alfred (1890–1980) osztrák nemzetközi jogász, az Emberi Jogok Európai Bírósá-gának bírja. Verdross 1937, 2019.

Merkl, Adolf Julius (Bécs, 1890–1970) a Kelsen-szeminárium, a bécsi jogelméleti Iskola egyik alapító tagja (Hans Kelsen, Alfred Verdross és Leonid Pitamic mellett) közigazgatási és alkotmányjogász, a bécsi, majd a tübingeni egyetem tanára.

⁵ Kelsen, Hans, Guggenheim, Paul: lásd 4. jegyzet.

Bourquin, Maurice (Tournai, 1884 – Genf, 1961) belga diplomáciatörténész és nemzetközi jogász, a brüsszeli egyetem, majd a genfi *Institut Universitaire des Hautes Etudes Internationales* tanára.

Guglielmo Ferrero Európa- és diplomáciatörténeti előadásai és trilógiája – *Aventure. Bonaparte en Italie, (1796–1797)* (1936), *Reconstruction, Talleyrand à Vienne (1814–1815)* (1940), *Pouvoir. Les Génies invisibles de la Cité* (1942), s az egyetemi előadások: *Les deux révolutions françaises* (1951) – francia forradalom, Napóleon, hatalom és legitimitás-értelmezése inspirálta Bibó Istvánt. Különösen az ember haláltudatából következő félelméről, e félelem és a hatalom összefüggéséről, a dinasztikus és a demokratikus legitimitás félelemcsökkentő, s a forradalmi kormányzat, a prelegitimitás és a kvázi legitimitás félelemnövelő hatásáról írottak, a rendszerváltások szociálpszichológiai tanulságai.⁶

Bibó István hazatérése után köztisztviselőként dolgozott, magántanárként jogfilozófiai egyetemi előadásokat tartott, szegedi barátaival, Erdei Ferencsel és Reitzer Bélával a Márciusi Front, a magyar népi mozgalom politikai megszervezésében vett részt, tanulmányokat és cikkeket írt (Kovács 2004. 71–111). Ettől kezdve a népi sorolta magát (Kovács 2004. 71–111, 193–215, 242–350, 389–472).

III. A BÉKECSINÁLÓK KÖNYVE, ELLENÁLLÁS, EMBERMENTÉS, ILLEGALITÁS

1942–1944-ben vaskos kéziratban fejtette ki a világháborút lezáró békekonferencia döntéshozói tanácsadóinak szánt helyzetértékelését és javaslatait. Az *európai egyensúlyról és békéről. Békecsinálók könyve* című kézirat azonban sohasem jutott el rendeltetési helyére. A szöveget a következő három és fél évtizedben a szerzőnek nem állt módjában végső formába önteni és megjelentetni, s így monográfiája kéziratban maradt.

1944-ben, a német megszállás és a zsidók deportálása idején ellenálló és embermentő tevékenységet folytatott (Dénes 2013).

Mindenekelőtt az ellenállás kezdeményezésére és megszervezésére tett kísérletet. A magyar munkásosztály nevében békeajánlatot intézett a magyar középosztályhoz, amelyből partnerek híján nem lett röpirat, fogalmazványban maradt (Bibó 2016–2020. 2. 52–61).

A *Magyar Jogi Szemle* szerkesztőségének tagjaként kezdeményezte, hogy a folyóirat főszerkesztője tiltakozzon a német megszállás és a zsidók deportálása ellen. Mikor látta, hogy kezdeményezése nem vezet eredményre, lemondott szerkesztői tisztségéről (Bibó 2016–2020. 2. 64–73).

Ferrero, Guglielmo (Portici, 1871 – Mont Pèlerin, Vaud kanton, 1942) író, történész, filozófus, a genfi *Institut Universitaire des Hautes Etudes Internationales* tanára, Bibó István genfi mestere.

⁶ Ferrero 1936, 1940, 1942, 1951. Vö. Kovács 2004. 154–192. A trilógiából az első két mű Bibó Judit szép fprditásában elérhető: Ferrero 2000, 2002. A harmadik fordítása, Járai Judit munkája félreértéseket tartalmazó tükörfordítás: Ferrero 2001.

Igazságügy minisztériumi titkárként hamis papírokat állított ki, amelyekkel sokak életét mentette meg. Emiatt feljelentették, a nyilasok letartóztatták, és átadták a pestvidéki SS-fogháznak. Amikor innen fegyelmi tárgyalásra kiengedték, illegálisba vonult (Bibó 2016–2020. 2. 76–78).

Bujkálása alatt is bújtatott: megmentette egykori szegedi klasszika-filológia tanára, Marót Károly életét.⁷ Együttal nekikezdett annak, hogy a zsidókérdésről és az antiszemitizmusról tanulmányt írjon.⁸ Úgy, hogy Budapesten, apósa munkahelyén, a Ráday utcai Református Teológiai Akadémia pincéjében teológus hallgatókat interjúvolt meg a témáról (köztük az erre később visszaemlékező Tüski Istvánt is). Emellett újraolvasta és feldolgozta Guglielmo Ferrero nagy trilógiájának a legitimitásra, a prelegitimitásra és a kvázilegitimitásra vonatkozó fejtegetéseit (Bibó 2016–2020. 1. 129–153).

IV. A MAGYAR DEMOKRÁCIA VÁLSÁGÁTÓL AZ EMLÉKIRATIG

1945 nyarán, a Magyarországon kialakult prelegitim politikai helyzetről, a proletárdiktatúrától és a reakciótól való félelemről elmélyült elemzést és a félelem feloldására javaslatot vetett papírra *A magyar demokrácia válsága* címmel (*Válság*, 1945) (Bibó 2016–2020. 1. 744–794. Lásd még: 795–823.) 1945–1946-ban a Belügyminisztérium Közigazgatási Főosztályának vezetőjeként tiltakozott a svábok kitelepítése ellen és közigazgatási reformkonceptiót dolgozott ki az agrárurbanizáció jegyében (Bibó 2016–2020. 2. 86–107, 3. 839–954). 1946–1948-ban politikai esszéket írt a demokratikus politikai kibontakozás érdekében és a demokratikus politikai kultúra megalapozása jegyében, túlnyomórészt a *Válasz* című folyóiratba (Bibó 2016–2020. 1. 824–1082, 2. 195–373).

1946-ban kinevezték a Szegedi Tudományegyetem egyetemi tanárának. Szegeden 1946-tól 1948-ig társadalomtudományi (szociológiai), politikatudományi és nemzetközi jogi főkéllégiumokat tartott. Speciális kollégiumként 1947–1948-ban a demokrácia és a szocializmus, a szabadság, a képviselő és az önkormányzat, a legitimitás, a fasiszmus társadalmi és politikai háttere, a közigazgatástan és a modern államelméletek témáiról hirdetett meg és adott elő (Bibó 2016–2020. 3. 346–544).

Az egyetem, az akadémia és a tudomány válságáról Szent-Györgyi Alberttel vitatkozott. Szent-Györgyi a centralizáció, Bibó István a decentralizáció mellett foglalt állást (Bibó 2016–2020. 1. 154–163). 1949-ben a diktatúra a centralizációs

⁷ Bibó 2016–2020. 2. 79–81. Marót Károly (Arad, 1885 – Budapest, 1963) klasszika-filológus, Homérosz-kutató, iskolateremtő egyetemi tanár.

⁸ Tüski István (Budapest, 1924 – Utrecht, 2010) református lelkész szóbeli visszaemlékezése Maastrichtban 2000-ben.

modellt használta a tudományos autonómiák felszámolására, az egyetemek pót-középiskolákká alakítására, a tudomány és az oktatás szovjetizálására.

Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából 1946–1947-ben a Teleki Pál Tudományos Intézet miniszteri biztos elnökhelyetteseként mediátor-szerepet játszott az egymással szembenálló és kiszorított Dabasi-Schweng Loránd és a hatalomra törő Kosáry Domokos között, majd Ortutay Gyula miniszter megbízásából 1947–1948-ban a Teleki Intézet Társadalomtudományi Intézetének igazgatója volt.⁹ A diktatúra viszont a Teleki Intézetet (az azt alkotó kutatóintézetekkel együtt) már évek óta pénzügyileg ellehetetlenítette, majd a szovjetizált Magyar Tudományos Akadémia alá rendelte és ezzel felszámolta.

A Magyar Tudományos Akadémia 1946-ban tagjai közé választotta. Székfoglalóját *Az államhatalmak elváltasztása egykor és most* címmel tartotta meg 1947 februárjában (Bibó 2016–2020. 1. 164–185. Lásd még: 62–163, 186–288).

1949-ben akadémiai tagságától és egyetemi katedrájától egyaránt megfosztották. Magyarország városhálózatának kiépítésére irányuló agrárurbanizációs köz-igazgatási reformterveiből csak a térképmelléleteket tudta „kézirat gyanánt” közreadni (Bibó–Mattyasovszky 1950. Vö. Bibó 2016–2020. 3. 839–1098. Lásd még: Gyarmati 1999).

„Volt egy tervem... nekiduráltam magamat, még diktáltgattam is. A teljesen fantasztikus terv az volt, hogy kiküldöm Nyugatra, mondjuk Szabó Zoltánnak, és vele együttműködve kihozok Nyugaton egy *Válasz*-számot. Ebbe ezenkívül egy dolgot tettem volna bele ... Illyés Gyulának a zsarnokságról szóló versét, az *Egy mondat a zsarnokságról*” (Bibó 2016–2020. 3. 1218).

Bibó István visszaemlékezése szerint 1950 kora tavaszán vagy késő őszen a költő tihanyi otthonában a zsarnokság mindent átható, a személyiségbe mélyen és mindent áthatóan beépülő jellegéről éjszakába nyúló beszélgetést folytatott Illyés Gyulával. Másnap hajnalban Illyés felolvasta az éjszaka megírt *Egy mondat a zsarnokságról* című versét.

Bibó István 1951-től 1957-ig az Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetem Könyvtárban decimátorként és szakozóként dolgozott.

1956 október 27–29-én elvi nyilatkozatban összegezte a forradalom tanulságait a zsarnokság *dúvad-államáról* (Bibó 2016–2020. 1. 246–257).

1956 november 4-én a törvényes magyar kormány egyedül helyén kitartó minisztereként nyilatkozatban fordult a magyar nemzethez, amiben állást foglalt a szovjet megszállás és a következtében létrejött illegitim állapot ellen (Bibó 2016–2020. 2. 407–408). Tervezetet készített a magyar kérdés kompromisz-

⁹ Bibó 2016–2020. 2. 156–194. Dabasi-Schweng Loránd (Besztercebánya, 1905 – Gilly / Svájc/, 1988) közgazdász, parasztpárti politikus, államtitkár a Teleki Pál Tudományos Intézet elnöke. 1947-ben Nagy-Britanniába emigrált. Kosáry Domokos (Selmecbánya, 1913 – Budapest, 2007) történész, a Teleki Intézet Történettudományi Intézetének igazgatója. Önmagáról alkotott képe: Romsics 2025. Vö. Rainer 2025.

szumos megoldására a független, demokratikus Magyarország visszaállításáért (Bibó 2016–2020. 2. 396–433).

Emlékirat. Magyarország helyzete és a világhelyzet címmel 1957 elején helyzet-elemzést írt, melyben leszögezte, hogy a magyar helyzet világra szóló botrány a nyugati világ, a világkommunizmus és a harmadik utas erők számára jelen állapotában. Ám egyúttal mindegyik számára remény akkor, ha és amennyiben mindegyik elvégzi a maga feladatát egy kompromisszumos megoldás érdekében.

- „1. A nyugati világnak az a feladata, hogy az eredménytelenségek után se ejtse el a magyar ügyet, hanem továbbra is tartsa fenn, mint aminek a megnyugtató elintézése kizáró előfeltétele a megszakadt nyugat–keleti dialógus újrafelvételének.
2. A szocializmus híveinek a Szovjetunióban – és azon kívül – legfőbb feladatuk annak szüntelen szem előtt tartása, hogy a szocializmus s vele együtt a Szovjetunió egész jövőendő sorsa a sztálini politikai gyakorlat egész felszámolásán áll vagy bukik, s annak, hogy ez a felszámolás lehetséges-e vagy sem, a próbaköve lett Magyarország.
3. A harmadik út erőinek azt kell tudniuk, hogy nemcsak jövőendő világpolitikai súlyuk és szavuk múlik azon, hogy közvetítő szerepük fennmarad és sikerrel jár-e, de egész létüket érinti az, hogy a polarizálódás jelenleg kiéleződött folyamata megáll és megfordul-e.
4. A magyar népnek pedig, mely e pillanatban e történelmi szerep minden dicsőségét és minden súlyát hordozza, az a dolga, hogy akár annak az árán is, hogy életét hosszabb vagy rövidebb időre merőben vegetatív szintre szállítja le, továbbra is utasítson vissza minden együttműködést azzal, ami hazugság és erőszak. Az nem feladata, hogy új felkelést kezdjen és új viszályt provokáljon ki. De feladata, hogy minden rágalommal, feledéssel és elszűrőküléssel szemben tisztán őrizze meg a maga forradalmának a zászlaját, mely az emberiség szabadabb jövőjének a zászlaja is.”¹⁰

¹⁰ Első megjelenése: Bibó 1957. Kötetben először: Bibó 1960. 363–379, legutóbb: Bibó 2016–2020. 1. 258–274, idézet: 274.

V. ÉLETFOGYTIGLANI FEGYHÁZ, AMNESZTIA, NEMZETKÖZI KONFLIKTUSELMÉLETI MONOGRÁFIA

1957. május 23-én Bibó Istvánt letartóztatták. Másfél hónappal Nagy Imre, Maléter Pál és Gimes Miklós kivégzése után, 1958. augusztus 2-án tartott tárgyalásán az mentette meg a bitótól, hogy a tárgyalás alatt (szinte az utolsó percben, Jawaharlal Nehru előzetes egyetértésével) a moszkvai indiai nagykövet, Kumara Padmanabha Sivasankara Menon – akivel ő és Göncz Árpád 1956 decemberében találkozott, és akinek nyilatkozatot adtak át az akkor még működő magyar forradalmi szervezetek nevében – közbenjárt érte. Így „csak” életfogytiglani fegyházra ítélték. Vácott és a legszigorúbb börtönökben, Márianosztrán és a budapesti Gyűjtőfogházban (ahol a kivégzéseket végrehajtották) tartották fogva (Bibó 2016–2020. 2. 434–627, Kovács 2004. 316–350, Balog 2004. 151–189, ifj. Bibó 2011).

1963. március 27-én amnesztiával szabadult. 1963-tól 1971-ig az Országos Statisztikai Hivatal Könyvtárában könyvtárosként dolgozott. 1971-től 1979-ig nyugdíjas volt. Befejezte az *Emlékirat* elveit és szemléletét továbbgondoló újabb könyvét, nemzetközi konfliktuselméleti monográfiáját. Előadássorozatban fejtette ki gondolatmenetét az európai politikai fejlődés értelméről fia és menyecskéjére, akik azt magnóra vették. Visszaemlékezéseit TV-interjúsorozat, annak magnóra mondott kiegészítései és egy könyvhöz fűzött tanulmánymeretű és -jellegű reflexiók foglalták magukban (Bibó 2016–2020. 3. 545–838, 1099–1397, Kovács 2004. 351–472). Vers- és drámaelemzéseket, bibliaértelmezést, közigazgatási reformtervezetet, alternatív 15. századi cseh-lengyel-magyar történelemértelmezést, Németh László Kelet-Európa koncepciójáról és Szekfű Gyulával folytatott vitájáról előadást vetett papírra és levelezett. Azokkal, akik felfedezték írásait és a magukét megküldték neki. Abban az időben, ami a hivatali pacakázások, az ügyintéзések, a megélhetési és a családi gondok, s a mind gyakoribb és súlyosabb betegségek mellett maradt (Bibó 2016–2020. 1. 275–288, 412–440, 1100–1107, 2. 646–743, 3. 955–1098, 1311–1377. Vö. Csepreghi 2021).

VI. SZÁMVETÉS (1968)

Bibó István 1968 tavaszán levelet írt Londonba barátjának, Révai Andrásnak, amely egyúttal három másik barátjának, Szabó Zoltánnak, Cs. Szabó Lászlónak és Sárközi Mátyásnak is szólt.¹¹

¹¹ Bibó 1990. 239–263.

Révai András (Budapest, 1903 – London, 1973) politikai és művészeti író. *A túlsó partról. Révai András válogatott írásai*. Szepsi Csombor Kör, London, 1975.

Szabó Zoltán (Budapest, 1912 – Vannes, 1984) író, falukutató, publicista, szociográfus, a Szabad Európa Rádió munkatársa. *A tardi helyzet*. Cserépfalvi, Budapest, 1936, *Cifra nyomo-*

Ebben tíz éves tervet fogalmazott meg a maga számára. Arra kérte Révai Andrást, hogy vállalja magára a tervezett művek fordításának és kiadásának szervezését. Szigorú sorrendet állapított meg a művek között, amely a szervezés és a megjelenetés egymásutániságát tartalmazta. Annak érdekében, hogy a külföldi megjelenések itthoni alkotási szabadságának lehetőségeit inkább bővítsék, semmint szűkítsék.

A számvetés és tervezés oka:

Múlt év /1967/ áprilisában váratlanul földhöz vert egy szívinfarktus, melyet részben egész eddigi életemmel, részben két-három évi, kissé hajszott hivatali munkával sikerült összeszereznem. Van ugyan olyan verzió, hogy ez nem a súlyosabb, érlemeszedéses, szervi infarktus, hanem a könnyebb, kimerüléssel, funkcionális típusú. De még ha van is jelentősége ennek a különbségtételnek, mindenképpen egészen új helyzet állott elő. Egyrészt nagy mennyiségű szabad időhöz jutottam, amit még öreges tempóval is ki lehetett használni. Másrészt rákényszerültem az emberi élet határotlóságának immár nem elméleti, hanem gyakorlati számbavételére, ami újfajta erkölcsi kényszert hozott létre. Mindenekelőtt számot kellett vetnem mindenféle, bárhogyan is elképzelt „szerep” valószínűtlen és hívságos voltával. Helyette annál nagyobb kényszerrel jelentkezik a tarisznya kiürítésének szükségessége, aminek félbemaradása oly keserűvé tette boldogult Bartók Béla utolsó napjait. Én tehát szeretném a magam szerényebb tarisznyájának kiürítését idejében elkezdni, hogy közhaszonra bocsássam azt a, ha nem is lakomát, de hamuban sült pogácsát, ami kitelik belőle. (Bibó 1990. 239–263. Vö. Bibó 1990. 711–758.)

VII. TERVEZÉS

Lássuk tízéves tervét a levélíró által megállapított sorrendben!

1. *Az önrendelkezési elv és a politikai döntőbíráskodás lehetőségei.* Monográfia két esettanulmánnyal (Ciprus, az arab-izraeli viszály) (1965–1974), esettanulmány Észak-Írországról (1977).

200 oldalt, az önrendelkezés legitimitási elvéről, annak alkalmazásáról, s a ciprusi és közel-keleti konfliktussal kapcsolatos lehetséges nemzetközi politikai döntőbíráskodásról tervezett nemzetközi konfliktuselméleti monográfia 1968-ra

rúság, A Cserhát, Mátra és Bükk földje és népe. Cserépfalvi, Budapest, 1938, *Szerelmes földrajz.* Nyugat, Budapest, 1942, *Angliai vázlatkönyv.* Új Magyar Könyvkiadó, Budapest, 1946, Bibó 1960, Bibó 1981–1984. 1. 8–35.

Cs. Szabó László (Budapest, 1905 – 1984) író, esszéíró, szerkesztő, kritikus.

Sárközi Mátyás (Budapest, 1937) Londonban élő magyar író, kritikus, műfordító, szerkesztő. Kemény Istvánnal együtt rendezte sajtó alá: Bibó 1981–1984.

elkészített, akkor a szöveg 2/3-3/4-ére becsült részét a levéllel együtt eljuttatta Révai Andrásához.

Eredetileg csak a ciprusi kérdésről szólt volna, mely... alkalmat adott volna nekem mindannak az elmondására, amit az önrendelkezési elvről és a nemzetközi politikai döntőbíráskodás lehetőségeiről gondolok. A ciprusi – kb. 15–21 oldalas cikknek szánt – téma elé így rákos daganatként mind több és több általános elvi szöveg tolult, míg végre – okos emberek tanácsára is hallgatva – általános érvényű monográfiát próbálok kanyarítani belőle, melynek Ciprus csupán egyik példája, az arab–izraeli viszály a másik – elég rázós – példája, s – talán! – a dél-tiroli kérdés a harmadik példája.¹²

Jacques Freymond, a genfi Institut Universitaire des Hautes Etudes Internationales igazgatója (Paul Guggenheim javaslatára) 1974. június 6-án meghívta Bibó Istvánt, aki a lehetőséget arra kívánta felhasználni, hogy az önrendelkezési elv és az állami szuverenitás nemzetközi jogi és jogtörténeti irodalmát, a középkori német alkotmány- és politikatörténet szakirodalmát, valamint az Osztrák-Magyar Monarchia újraértékelésével kapcsolatos irodalmat tanulmányozza. A genfi tanulmányút a monográfia kéziratának és a könyv megjelenésének is jót tett volna. Ám a magyar belügyi hatóságok Bibó István útlevélférelmét elutasították, ezért Bibó István a meghívással sem akkor, sem később nem tudott élni.¹³

Bibó István a nemzetközi konfliktuselméleti monográfiát 1965 és 1974 között megírta, s a könyv 1976-ban a csatolt két esettanulmány nélkül Bernard Crick bevezetőjével napvilágot látott Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban.¹⁴

Visszhangja nem olyan lett, mint amit a szerző titokban remélt, hanem olyan, amire számított: a szerzőt elismerő, de a könyv tartalmát érdemben nem tárgyaló írárok jelentek meg róla. Nem kevéssé feltehetően azért, mivel a könyv nem tartalmazta az esettanulmányokat.¹⁵

¹² Bibó 1990. 239–263.

¹³ Bibó 1990. 711–758. Nyomtatásban: IV. 711–758, (711–726, 729–730). Vö. Kenedi 1984. A meghívólevelet, Bibó István válaszát és a vonatkozó dokumentumokat lásd: Bibó 1995. 600–625.

Guggenheim, Paul (1899–1977) svájci nemzetközi jogász, a genfi *Institut Universitaire des Hautes Etudes Internationales* tanára (1941–1969).

Freymond, Jacques (Lausanne, 1911–1998) svájci politikatörténész.

¹⁴ Bibó 1976. Magyarul az esettanulmányokkal együtt: Bibó 1990. 283–710.

Crick, Bernard (1929–2008) demokratikus szocialista brit politikai teoretikus, a Londoni Egyetem, Birkbeck College tanára, a *The Political Quarterly* szerkesztője.

¹⁵ Abban, hogy a könyv az esettanulmányok nélkül jelent meg, a levelezés alapján úgy tűnik, nem pusztán terjedelmi, hanem tartalmi okok is közrejátszhattak, jelesen az arab–izraeli konfliktus esetében. Erre utal Bibó István Révai Andrásához feltehetően 1971–1972-ből írt levele: Bibó 1995. 599.

2. *A német politikai fejlődés zsákutcai* vagy *A német hisztéria története* című művet Bibó István *Az európai egyensúlyról és békéről. Békecsinálók könyve* című nagy kézírata második fejezeteként *A német politikai hisztéria okai és története* címmel megírta. A mű a szerző életében nem jelent meg.

1973 decemberében cédulát helyezett a kézirat elé:

E mű 1942-ben íródott, tulajdonképpen vitairatként, mind a németek eredendő erőszakhajlandóságát valló (vansittartista)¹⁶ állásponttal, mind pedig azokkal szemben, akik a német torzulásokat merőben társadalmi okokra vezetik vissza, s merőben társadalmi reformokkal orvosolni vélik. A mű megírása óta nem volt olyan konstelláció, melyben a kiadás reményében végleges formába önthettem volna. (MTA KIK Kt Ms 10587)

A mű frissítésére és végső formába öntésére a szerzőnek továbbra sem volt lehetősége, s életében az eredeti szöveg sem jelent meg.

A német hisztéria okai és története részlete a *Történelmi Szemle* 1980/2. számában, egésze először a *Bibó István összegyűjtött munkái* 1. kötetében jelent meg 1981-ben, a teljes (1942–1944-ben írt) kézirat, *Az európai egyensúlyról és békéről. Békecsinálók könyve* pedig 1986-ban, a *Válogatott tanulmányok* I. kötetében, Szilágyi Sándor filológiai munkája eredményeként látott napvilágot (Bibó 1980, Bibó 1981–1984. 1. 107–183. Bibó 1986. I. 295–636). 2015 óta *Az európai egyensúlyról és békéről* angolul is olvasható (Bibó 2015. 25–129).

3. *Négy esszé a zsidókérdésről*. „... mely az egykori, kissé önkényes szerkezetű és szintén konkrét helyzethez kapcsolódó cikk lenne négy különálló tanulmány formájában, a szükséges átrendezéssel, esetleg sorrendcserével, de nem lényegesen megváltoztatva. Legfeljebb az első fejezetet, a felelősség kérdését kellene megfelelő bevezetéssel a magyar glóbusz szűkösségéből kiemelni.” (Bibó 1990. 239–263.)

A Négy esszé a zsidókérdésről, a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* átrendezése, sorrendcseréje, s az első fejezethez tervezett bevezetés nem készült el. Csak feltételezhetjük, min és hogyan változtatott volna a szerző 1948-ban publikált nagy tanulmányán, ha módjában állt volna.¹⁷

¹⁶ Vansittart, Robert Gilbert, Vansittart első bárója (1881–1957), brit diplomata, külügyminisztériumi főtisztvelő, költő és író. Germanofób nézeteit a német eredendő agresszivitásról rádióelőadás-sorozatban fejtette ki: *Black Record: Germans Past and Present* (1941).

¹⁷ A nagy tanulmány 1948 október-novemberében jelent meg a *Válaszban* (VIII. 10–11. 778–877). Millok Sándor Molnár Sebestyén álnéven bírálta, Kőrösy József 1948 decemberében a *Huszádik Században* publikált ismertetését. (Kőrösy Ferenc: *Magyar folyóirat szemle. Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. 454–456) Bibó István a *Huszádik Század* 1949. február-márciusi számában ehhez a bírálatához kiegészítő megjegyzéseket fűzött, amelyben röviden megismételte mondanivalójának alaptételeit (XXXVII, 1, 47–53), Bibó 1986. II. 621–809. Az arab-izraeli esettanulmány első fejezete második alfejezetében (feltehetően a hetvenes évek

4. Az európai nemzetalakulás története

összefüggő mű... az európai nemzetalakulás történetéről. ...anyagából sok benne van a „Kelet-európai kisnépek”-ben, valamint az 1. és 2. alatti kéziratokban, azonban rendes megírása...egy évet is igénybe venne, ha nem többet, mert ehhez sokat hozzá is kellene olvasni. Az *európai egyensúlyról és békéről* első fejezetének (*Az európai politikai fejlődés*) harmadik, negyedik és ötödik alfejezete (*Az európai nemzetek kialakulása s Közép- és Kelet-Európa területi státuszának felborulása, Közép- és Kelet-Európa politikájának deformálódása, A területi viták nyomorúsága*), és a III, IV. és V. fejezete *Franciaország félelme és az olasz önbizalom betegsége, A kelet-európai kis népek mizériái, Az európai egyensúly megbillenése, Az európai államközösség egyensúlytalansága és A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* (1946) erre vonatkozó gondolatmeneteket tartalmazott (Bibó 1986. I. 295–636, II. 185–266).

Az összefüggő mű megírására a szerzőnek nem volt lehetősége, így az nem született meg.

5. „*Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László bíboros érsekkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchronia.*”

A Révai Andrásnak írt levél a mű gondolatmenetének vázlatát és ízelítőül néhány részletét tartalmazta. A szerző a tervezett mű bővebb, részletesebb vázlatát 1968-ban megírta (Bibó 1990. 265–282).

A szöveg a szerző életében nem jelent meg. Először a szamizdat *Bibó emlékkönyv* publikálta, kötetben pedig a *Válogatott tanulmányok* IV. kötetében, 1990-ben látott napvilágot (Bibó emlékkönyv 1991. II. 380–390).

elején) röviden újrafogalmazta a zsidó diaszpórára, az antiszemitizmusra és a cionizmusra vonatkozó értelmezését. Bibó 1990. 589–600.

Millok Sándor (Budapest, 1877 – Sopron, 1959) újságíró, szociáldemokrata politikus.

Kőrösy Ferenc (Budapest, 1906 – Beer-Seva, 1997) vegyész-mérnök, 1948–1949-ben a Budapesti Tudományegyetem magántanára, 1957-ben kivándorolt Izraelbe, ahol a haifai Technion tudományos munkatársa, majd a Negev Sivatagi Kutatóintézet szervezkémiai laboratóriumának a vezetője, a Ben Gurion Egyetem, Beer-Seva tanára, s a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja volt. Bibó Istvánnak 1948. december 12-én gratulált tanulmányához és mellékelte *Egy asszimiláns zsidó cionizmusa* című írását (Springer, Budapest, 1944). Kéziratos visszaemlékezésében, amelyet fia, Yossi Korazim szociológus szívességéből Jeruzsálemben 1996-ban elolvashattam, nem tett említést Bibó Istvánról.

6. Az ember félelemtől terhelt kondíciójának következményei, a gyűlölet és élethalálharc ideológiái.

Szeretnék írni az ember félelemtől terhelt kondíciójáról, a gyűlölet és élethalálharc ideológiáiról, mint amelyek ezt a félelmet az elviselhetetlenségig fokozzák, a rang, uralom és vagyon intézményei, melyek ezt a félelmet tűrhetően megkötik, de egyben intézményesítik is, valamint a hatalom megosztásának elve, mint a félelem feloldásának első sikeres és intézményes kísérlete, végül a hatalmi presztízsen (rangon, uralmon és vagyonon) alapuló társadalomból a kölcsönös szolgálatok társadalmába való átmenet perspektívája, melynek keretében liberalizmus és szocializmus közös nevezőre hozattatnak, és külön-külön való fejfujattatásuk szétpukkantatik, szeretnék írni az erőszak megengedett vagy meg nem engedett voltáról, melynek keretében az apai pofon, a testi fenyegetés, a halálbüntetés, a háború és a forradalom közös nevezőn tárgyaltnak, részben igazoltnak és részben elmarasztaltnak, s a hivatásos reakciós és hivatásos forradalmár megmerevedett, steril magatartásformákként elítéltetnek, szeretnék behatóan írni arról, amit az itt küldött műben is pedzek, mely szerint a hatalom igazolásának modern tömegigénye a hatalomnak az elveket felrúgó, cinikus vagy immorális gyakorlása nemcsak egyszerű erkölcsi elítélés alá esik, hanem az egész emberiséget létében fenyegető végzetes tömeghisztériákat és pusztító ideológiákat (hitlerizmus, maoizmus stb.) vált ki – mindezek a témák egymással is szorosan összefüggenek. (Bibó 1990. 239–263.)

Bibó István – menyecskéje, Bibó Judit (ifjabb Bibó Istvánné Lipcsey Judit, Budapest, 1943–2002) és fia, ifjabb Bibó István (Budapest, 1941) biztatására – mindezt 1971–1972-ben magnóra mondta, amit *Az európai társadalomfejlődés értelme* címmel legépeltek (Bibó 1986. III. 5–123. Vö. Ferrero 1942, 1988. 30–39).

A szöveg a szerző életében nem jelent meg.

Elsőként a *Bibó István összegyűjtött munkái* 1–4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981–1984. 2. kötetében 1982-ben látott napvilágot Négy évvel később a Magvető Könyvkiadó is közreadta a *Válogatott tanulmányok* III. kötetében (Bibó 1981–1984. 2. 560–636; Bibó 2015. 372–441).

7. „Vannak még ilyen apróbb ötleteim is: »*Monarchista tézisek egy nem monarchista tollából*« (A monarchia történeti funkciója, jelen helyzete és gyérülő, de nem érdektelen lehetőségei), »*Marxista tézisek egy nem marxista tollából*«, »*Keresztény tézisek egy nem hívő tollából*« stb.” (Bibó 1990. 239–263.)

A szerző a tervezett téziseket (hagyatéka tanúsága szerint) nem írta meg. Egyes elemei viszont utalásszerűen az *Uchroniában* felbukkantak (Bibó 1990. 265–282). Viszont élete utolsó éveiben, 1978–1979-ben a tervben nem szereplő gondolatmenetet és vázlatot jegyzett fel és mondott magnóra szellemi végrendeletként (Bibó 1990 711–758, 759–795, 796–798. 759–782, Vázlat).

Felesége, Ravasz Boriska 1979. április 14-én tüdőrákban, ő május 10-én, három hónap híján 68 évesen szívrohamban meghalt (Vö. Bibó-émlékkönyv, 1980, 1991; Kovács 2004. 351–472, 389–393; Balog 2010).

VIII. HATÁSOK ÉS PÁRHUZAMOK

Bibó István nem volt rendszeralkotó vagy analitikus politikai filozófus. Mindenféle indoktrinációtól ódzkodó antispekulatív, empirista, eklektikus és empatisz racionalista problémamegoldó politikai gondolkodó volt és nem hitt abban, hogy a politikában az erkölcs csak terméketlen moralizáláshoz vezethet. Inspirálta Horváth Barna szinoptikus jogszemlélete, Guglielmo Ferrero legitimitás-értelmezése és a francia forradalom történetéről vallott felfogása, Mannheim Károly társadalomregeneráló tervezete, Németh László Kelet-Európa-felfogása és diagnózisa a magyar elit kontraszelekciójáról, Hajnal István koncepciója a kölcsönös szolgáltatások társadalmáról, Erdei Ferenc polgárosodás-értelmezése és agrárurbanizációs terve.¹⁸ Hatottak rá a két világháború közötti válságirodalom-ból Johan Huizinga és José Ortega y Gasset nemzet-értelmezései.¹⁹

Bibó István pályakezdésekor a két világháború közötti válságirodalom számos megállapítását osztotta, ám azokat szabadságelvű irányban értelmezte át. Az elköteleződéseiben meghatározó másik szocializációs és értelmezési keret viszont – mint Kovács Gábor és Trencsényi Balázs kimutatta – a kelet-európai agrárpopulizmus volt.

Bibó István az 1930-as évek második felétől haláláig a magyar népi mozgalomhoz sorolta magát. A kelet-európai agrárpopulizmus összetett és sokszínű jelenséggörébe tartozott az orosz narodnyikizmustól a cionizmusig számos irányzat, előzményei pedig – többek között – egészen Thomas Jefferson közvetlen demokráciára irányuló antiföderalizmusáig nyúlnak vissza. (Kovács 2004. 71–111, 193–215, 247–318, 421–472, Trencsényi 2007. 183–276, Trencsényi 2011. 298–465. 660–712.)

A korabeli hatalom-, társadalom- és történelem-értelmezések közül osztotta Robert Morrison MacIver felfogását a hatalom humanizálhatóságáról, és tanult Bertrand Russell, Raymond Aron, Dankwart A. Rustow, Hugh Seton-Watson és

¹⁸ Mannheim, Károly/Karl (Budapest, 1893 – London, 1947) szociológus, a tudásszociológia megalapítója. Németh László (Nagybánya, 1901 – Budapest, 1975). Vö. Dénes 1999, Kovács 2004. 112–153, Dénes 2011.

Hajnal István (Nagykikinda, 1892 – Budapest, 1956). Vö. Kovács 2004. 247–281, Gyáni 2024a, b.

Erdei Ferenc (Makó, 1910 – Budapest, 1971). Vö. Kovács 2004. 71–111, Dénes 2008. 175–211.

¹⁹ Huizinga, Johan (Groningen, 1872 – De Steeg, 1945) holland történész, író. Ortega y Gasset, José (Madrid, 1883–1952) spanyol filozófus, író.

Arnold Toynbee értelmezéseiből.²⁰ A Hans Kelsen és Alfred Verdross nevével jelzett, a jogpozitivizmus és a természetjog közötti vitában, mint már tudjuk, inkább Verdross nézetei álltak hozzá közelebb.

Róbert N/ándor/ Berki politikatudós 1992-ben publikált posztumusz tanulmányában sorra vett számos szellemi hatást és felvetett jó néhány intellektuális párhuzamot (Berki 1992). Azóta közülük sokat sikerült feldolgozni, s a párhuzamok sorát kiegészíteni Wilhelm Röpke, Karl Raymund Popper, John Rawls, Félicité Lamennais, Dietrich Bonhoeffer, Németh László, Hajnal István, Erdei Ferenc, Guglielmo Ferrero, Isaiah Berlin, Hannah Arendt és Kis János munkásságával és szemléletével. Mások még kidolgozásra várnak, mint a párhuzam George Orwell, Martin Buber, Hubert Butler, Robert Morrison MacIver és Walter Wink műveivel.

IX. ORIGINALITÁS ÉS AKTUALITÁS

A hatások és a párhuzamok feltárása akkor igazán hasznos, ha már ismerjük az életművet és rokonítani akarjuk. Ám Bibó István nézetei nem szűkíthetők le az őt ért hatásokra, és nem oldhatók fel semmiféle párhuzamban. Sem külön-külön, sem egészében. Szemlélete nem skatulyázható liberálisnak, radikálisnak, szocialistának, kereszténynek vagy konzervatívnak. Valamennyiük számos elemét megtalálhatjuk *oeuvre*-jében, ám más-más összefüggésben, mértékben és kontextusban. Gondolkodásának legfőbb jellemzője ugyanis autonóm, originális jellege. Ezzel a megállapítással nem valamilyen különút-elméletet szeretnék sugallni, hanem a művek olvasásához kívánok szellemi étvágyat gerjeszteni. Politikai hisztéria-elemzései, nemzetközi konfliktusmegoldó kísérletei, mediációs törekvései, a demokratikus legitimáció feltételeinek megteremtésére irányuló diagnózisai és terápiái nem bárhol beváltható receptek, habár messze túlmu-

²⁰ MacIver, Robert Morrison (Stornoway, Outer Hebrides, Scotland, 1882 – New York, 1970) skót-amerikai filozófus, szociológus és politikatudós. 1979-ben Bibó István könyvtárában MacIver *Power Transformed*. című könyvének egy példányára bukkantam. MacIver 1964.

Russell, Bertrand Arthur William (Trelleck, Monmouthshire, Wales, 1872 – Penrhynedeudraeth, Merioneth, Wales, 1970) brit filozófus, a logika, episztemológia, a matematikai filozófia, s Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban az analitikus mozgalom alapítója, irodalmi Nobel-díjas (1950). Bibó István könyvtárában *Power* című könyvét találom: Russell 1938.

Aron, Raymond-Claud-Ferdinand (Párizs, 1905–1983) filozófus, szociológus, politikatudós, publicista.

Rustow, Dankwart Alexander (Berlin, 1924 – Manhattan, 1996) politikatudós és szociológus. Rustow 1967.

Seton-Watson, George Hugh Nicolas (London, 1916 – Washington DC, 1984) brit történész és politikatudós. Seton-Watson 1977/2019. A könyv dedikált példánya megvolt Bibó István könyvtárában.

Toynbee, Arnold Joseph (London, 1889 – York, 1975) brit történész és történetfilozófus. Toynbee 1934–1961.

tatnak eredeti kontextusukon. Empatikus, ugyanakkor kritikus megközelítései és felismerései nemcsak Közép- és Kelet-Európában, hanem Írországtól Spanyolországig, a Baltikumtól Görögorszáig, Latin-Amerikától Ázsiáig és Afrikáig tanulságosak és gyümölcsözőek lehetnének, Magyarországon pedig a „dúvad-állam” újabb kiépülése és iszonyú pusztításai miatt különösen is aktuálisak.

X. BIBÓ-RENEZSÁNSZ

Bibó István temetése az 1956-os forradalom még élő résztvevői és az akkor szerveződő demokratikus ellenzék – titkosrendőrök által megfigyelt és rögzített – méltóságteljes demonstrációja volt. Fél éven belül a diktatúrával szembenálló különböző meggyőződésű ellenzékiek Kenedi János kezdeményezésére *Emlékkönyv*vel tisztelegtek emléke előtt, amely a rendszerváltásig szamizdatban terjedt. Neve a Kádár-rendszerrel való szembenállás, a demokratikus és független Magyarország jelképe lett. A rendszerváltás idején rá hivatkoztak a legtöbben. Reneszánsza, szellemi divatja azonban hamar lecsengett. Egyrészt mivel szerény, minden heroizmustól idegenkedő személyisége nem volt alkalmas arra, hogy hőskultusz tárgya legyen. Másrészt azért, mert a berendezkedő demokrácia oligarchikus jellege összeegyeztethetetlen volt mindazzal, amit képviselt, hiszen a pillanatnyi, gátlástalan, fékevesztett haszonra törekvés nagyon távol állt tőle és szemléletétől (Balog 2010).

FORRÁSOK

- Bibó István 1936. Le dogme du "bellum iustum" et la théorie de l'infalibilité juridique. Essai critique sur la théorie pure de droit. *Revue Internationale Théorie de Droit* 1. 14–27. Magyarul: In Bibó 2016–2020. 3. 200–216. Ford. Schneller Dóra.
- Bibó István 1937. Rechtskraft, rechtliche Unfehlbarkeit, Souveränität. *Zeitschrift für öffentliches Recht*. 5. 623–638. Magyarul: Bibó 2016–2020. 3. 217–231. Ford. Zsidai Ágnes.
- Bibó István – Mattyasovszky Jenő 1950. *Magyarország városhálózatának kiépítése*. Tervezték és szerkesztették Bibó István és Mattyasovszky Jenő. Magyar Tudományos Akadémia Jog- és Budapest, Államtudományi Intézet. Kézirat gyanánt.
- Bibó István 1957. Die Lage Ungarns und die Lage der Welt. Vorschlag zur Lösung der Ungarn-Frage. *Die Presse*, September 8. 5–6, 39–40.
- Bibó István 1960. *Harmadik út. Politikai és történelmi tanulmányok*. S. a. r. Szabó Zoltán. London, Magyar Könyves Céh.
- Bibó István 1976. *The Paralysis of International Institutions and the Remedies. A Study of Self-Determination, Concord among the Major Powers, and Political Arbitration*. Hassocks, Sussex The Harvester Press, New York, Wiley, Halsted Press. <https://archive.org/details/paralysisofinter0000biboo>
- Bibó István 1980. A német hisztéria okai és története. *Történelmi Szemle*. 2. 169–195. https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1980_2/bibo.pdf

- Bibó István 1986. *Válogatott tanulmányok*. I–III. Vál. Huszár Tibor. Szerk. Nagy Endre, Vida István. Budapest, Magvető.
- Bibó István 1988. Kelsen, Hans. *Tiszta jogtan*. (1934). Fordítás. Budapest, ELTE Bibó István Szakkollégium.
- Bibó István 1990. *Válogatott tanulmányok*. IV. Szerk. ifj. Bibó István. Budapest, Magvető. <https://mek.oszk.hu/02000/02043/html/475.html> (Letöltés: 2024. július 24).
- Bibó István 1981–1984. *Bibó István összegyűjtött munkái*. 1–4. Sajtó alá rendezte Kemény István – Sárközi Mátyás. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Bibó István 1995. *Bibó István. (1911–1979). Életút dokumentumokban*. Válogatta, összeállította Huszár Tibor. Szerkesztette Litván György – S. Varga Katalin. Budapest, 1956-os Intézet – Osiris – Századvég.
- Bibó István 2004. *Egyetemi előadásai 1942–1949*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. A szöveget gondozta Balog Iván, Tóth László Dávid. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Bibó István 2011. *Bibó István munkái. Centenárium sorozat* 4. 1956. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely.
- Bibó István 2015. *The Art of Peacemaking. Political Essays by István Bibó*. Translated by Péter Pásztor. Edited and with an Introduction by Iván Zoltán Dénes. With a Foreword by Adam Michnik. New Haven & London, Yale University Press. <https://doi.org/10.12987/yale/9780300203783.001.0001>
- Bibó István 2016–2020. *Összegyűjtött írásai*. 1–3. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Budapest, Kalligram.
- Bibó-émlékkönyv 1980. Szamizdat. Budapest. Nyomtatásban: *Bibó-émlékkönyv, 1991*. I–II. Szerk. Réz Pál. Budapest, Századvég – Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Ferrero, Guglielmo 1936. *Aventure, Bonaparte en Italie 1796–1797*. Paris, Plon.
- Ferrero, Guglielmo 1940. *Reconstruction, Talleyrand à Vienne 1814–1815*. Paris, Plon.
- Ferrero, Guglielmo 1942, 1988. *Pouvoir, Les Génies invisibles de la Cité*. Plon–Paris, Librairie Générale Française.
- Ferrero, Guglielmo 1951. *Les deux révolutions françaises 1789–1796*. Neuchâtel, Editions-Baconnière.
- Ferrero, Guglielmo 1961. *The gamble; Bonaparte in Italy, 1796–1797*. Ford. Bertha Pritchard, Lily C. Freeman. New York, Walker and Company. <https://archive.org/details/gamblebonapartei0000ferr> (Letöltés: 2024. július 24)
- Ferrero, Guglielmo 1941. *The reconstruction of Europe*. Ford. Theodore R. Jaekel. New York, G. P. Putnam's Sons. <https://archive.org/details/TheReconstructionOfEurope/page/n3/mode/2up> (Letöltés: 2024. július 24)
- Ferrero, Guglielmo 1942. *The principles of power; the great political crises of history*. Ford. Theodore R. Jaekel. New York, G. P. Putnam's Sons. <https://archive.org/details/principlesofpowe0000ferr> (Letöltés: 2024. július 24)
- Ferrero, Guglielmo 2000. *Kaland. Bonaparte Itáliában 1796–1797*. Ford. Bibó Judit. Budapest, Osiris. <https://www.szaktars.hu/osiris/view/ferrero-guglielmo-kaland-bonaparte-italiaban-1796-1797-2000/?pg=0&layout=s> (Utolsó letöltés: 2025. június 6.)
- Ferrero, Guglielmo 2001. *A hatalom. A legitimitás elvei a történelemben*. Ford. Járai Judit. Budapest, Kairosz.
- Ferrero, Guglielmo 2002. *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Ford. Bibó Judit. Budapest, Osiris. Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815 (2002). (Utolsó letöltés: 2025. június 6.)
- Horváth Barna 1934. *Rechtssoziologie. Probleme der Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Rechts*. Berlin, Grunewald.
- Horváth Barna 1937. *A jogelmélet vázolata*. Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó.

- Horváth Barna 1942. *A géniusz pere. Sokrates-Johanna*. Kolozsvár, Universitas Francisco-Josephina. Acta Iuridico Politica, 3., Németül: *Zeitschrift für öffentliches Recht*. XXII. 126–172, 295–342, 395–460.
- Horváth Barna 1943. *Angol jogelmélet*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Horváth Barna 1971. *Probleme der Rechtssoziologie*. Berlin, Duncker & Humblot. <https://doi.org/10.3790/978-3-428-42445-0>
- Horváth Barna 1995. *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. Budapest, Osiris.
- Horváth Barna 2006. *The Bases of Law. A jog alapjai*. Budapest, Szent István Társulat.
- Kelsen, Hans 1934. *Reine Rechtslehre. Einleitung in der rechtswissenschaftlichen Problematik*. Leipzig/Wien, Deuticke.
- MacIver, Robert Morrison 1964. *Power Transformed. The Age-Slow Deliverance of the Folk and the Potential Deliverance of the Nations from the Rule of Force*. New York, MacMillan. <https://archive.org/details/powertransformed00macirich/page/n7/mode/2up>
- MacIver, Robert Morrison 1969. *Politics and society* New York, Atherton Press. <https://archive.org/details/politicssociety0000maci> (Letöltés: 2024. július 24).
- MTAKIK Kt. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár
- Ravasz Boriska 1935. *A magyar állam és a protestantizmus Mária Terézia uralkodásának második felében (1760–1780)*. Budapest, Sylvester Irodalmi és Nyomdai Műintézet.
- Russell, Bertrand 1938. *Power. A New Social Analysis*. London, Allen & Unwin, <https://archive.org/details/poweranewsociala022256mbp>. (Letöltés: 2024. július 24). Legújabb magyar fordítása: *A hatalom. A társadalom újszerű elemzése*. Ford. Ádám András. Budapest, Typotex, 2004.
- Rustow, Dankwart Alexander 1967. *A world of nations; problems of political modernization*. Washington, Brookings Institution. <https://archive.org/details/worldofnationspr00rust> (Letöltés: 2024. július 24).
- Seton-Watson, George Hugh Nicolas 1977/2019. *Nations and states: an enquiry into the origins of nations and the politics of nationalism*. Boulder, Colo, Westview Press. <https://archive.org/details/nationsstatesenq0000seto> (Letöltés: 2024. július 24).
- Toynbee, Arnold Joseph 1934–1961. *A Study of History*. 1–12. Oxford, Oxford University Press.
- Verdross, Alfred 1937. *Völkerrecht*. Berlin, Julius Springer.
- Verdross, Alfred 2019. *Gesammelte Schriften*. Szerk. Franz Köck – Herbert Schambeck. Wien, Verlag Österreich.

SZAKIRODALOM

- Balog Iván 2004. *Politikai históriák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Budapest, Argumentum.
- Balog Iván 2010. *Bibó István recepciója. Politikai értelmezések*. Budapest, Argumentum.
- Berki Róbert Nándor 1992. The Realism of Moralism. The Political Philosophy of István Bibó. *History of Political Thought*, 23/3. 513–534. Magyarul: *A moralizmus realizmusa. Bibó István politikai filozófiája*. Ford. Csepregi András. In Bibó István 2004. 253–278.
- Bibó István, ifj. 2011. A század legizgalmasabb szocialista kísérlete. In *Bibó István 2011*. 475–504.
- Csepregi András 2021. *Boldogok a békét teremtők. A keresztény erőszakmentességtől a nyugati demokráciáig. Bibó István politikai teológiai megközelítésben*. Budapest, Luther.
- Dénes Iván Zoltán 1980. A hatalom humanizálása. Antifasiszta és konzervativizmus-ellenes történelemszemlélet és társadalomértelmezés Bibó István 1945 előtti tudományos munkásságában. *Magyar Filozófiai Szemle* 24/6. 914–930. https://real-j.mtak.hu/5925/1/FilozofiaiSzemle_1980.pdf (Letöltés: 2024. szeptember 25.).

- Dénes Iván Zoltán 1988. *Az önrendelkezés érvényessége*. Magvető, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán (szerk.) 1993. *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Pécs, Tanulmány Kiadó.
- Dénes Iván Zoltán (szerk.) 1999. *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István munkásságáról*. Budapest, Osiris.
- Dénes Iván Zoltán 1999. *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Budapest, Osiris.
- Dénes Iván Zoltán 2008. *Szabadság – közösség. Programok és értelmezések*. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely.
- Dénes Iván Zoltán 2011. *Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok*. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely.
- Dénes Iván Zoltán 2013. Bibó István ellenálló és embermentő tevékenysége 1944-ben. *Aetas* 4. 131–144. https://epa.oszk.hu/00800/00861/00063/pdf/EPA00861_aetas_2013-04_131-144.pdf. (Letöltés: 2024. július 22.).
- Gyáni Gábor 2024a. Hajnal István történetírása – új megvilágításban. *Korall*. 95. 134–156.
- Gyáni Gábor 2024b. A rendiség fogalma Marczali és Hajnal gondolkodásában és a fogalom utóélete. *Per Aspera ad Astra*. 2. 230–248. <https://doi.org/10.15170/PAAA.2024.11.02.13>.
- Gyarmati György 1999. A magyar közigazgatás reformja. In Dénes Iván Zoltán (szerk.) 1999. 77–104.
- Hatos Pál 2016. *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*. Budapest, Jaffa.
- Kenedi János 1984. *Bibó István életrajzi adatai*. In Bibó István, 1981–1984. 4. 1283–1289.
- Kovács Gábor 2004. *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó*. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely.
- Ludassy Mária 1993. *Bibó István és Felicité Lamennais, avagy arról, hogy miért nehéz egalitárius liberalizmusról és szabadelvű szocializmusról beszélni Isten segítségével nélkül*. In Dénes Iván Zoltán (szerk.) 1993. 223–232.
- Pénzes Ferenc 1999. *Idősebb Bibó István filozófiai és néplélektani munkássága*. In Dénes Iván Zoltán (szerk.) 1999. 42–61.
- Péter László 1999. *A szülő*. In Dénes Iván Zoltán (szerk.) 1999. 13–41.
- Rainer M. János 2025. A történetíró és hőse a történelemben. Romsics Ignác Kosáry Domokosról szóló könyvéről. *Élet és Irodalom*. 69/25. június 20. 13.
- Romsics Ignác 2025. *Kosáry Domokos. A történetíró, a tudománypolitikus és az ember 1913–2007*. Budapest, Helikon.
- Tóth-Matolcsi László 2005. *Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében*. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely.
- Trencsényi Balázs 2007. *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely.
- Trencsényi Balázs 2011. *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely.
- Zsidai Ágnes 2008. *A tiszta jogszociológia. Horváth Barna színoptikus jogbölcselete*. Budapest, Szent István Társulat.